

DOI 10.4467/25439561KSR.21.002.14413

JAN STRADOMSKI <https://orcid.org/0000-0002-7318-6534>

Uniwersytet Jagielloński

Kraków

IDEA UNII KOŚCIELNEJ CZY JEDNOŚCI KOŚCIOŁA? O POLISEMANTYCZNOŚCI Dyskursu W POLSKO-RUSKIEJ POLEMICE RELIGIJNEJ W DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ (2. POŁ. XVI-XVII W.)

THE CONCEPT OF CHURCH UNION OR CHURCH UNITY?
ON THE POLYSEMANTIC NATURE OF DISCOURSE IN THE POLISH-
-RUTHENIAN RELIGIOUS POLEMICS IN THE POLISH-LITHUANIAN
COMMONWEALTH (2ND HALF OF THE 16TH-17TH CENTURY)

Streszczenie

Kontrowersje dotyczące proklamacji i skutków unii brzeskiej (1596) znalazły odbicie w bogatej literaturze historycznej, polemicznej i religijnej, jaka powstała na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przestrzeni kilkunastu dziesięcioleci (2. poł. XVI-XVII w.). Gorący spór toczył się pomiędzy przedstawicielami Kościoła rzymskokatolickiego, greckokatolickiego oraz prawosławnego. W artykule zwrócono uwagę na posługiwanie się przez każdą ze stron tego religijno-politycznego konfliktu podobnymi argumentami, którym jednakże podstawiano różne znaczenia w zależności od odmiennych perspektyw eklezjologicznych i historyczno-kulturowych autorów wypowiedzi. W ten sposób polemika religijna stała się w praktyce dyskusją skierowaną w stronę utrwalania stanowiska przedstawicieli własnego obozu, a nie pozyskiwania zwolenników ze strony przeciwnej.

Abstract

Controversies regarding the proclamation and the consequences of the Union of Brest (1596) were reflected in extensive historical, polemical and religious literature that was

created in the Commonwealth of Both Nations over several decades (2nd half of the 16th-17th century). There was a heated dispute between the representatives of the Roman Catholic, Greek Catholic and Orthodox Churches. The article highlights the use of similar arguments by each of the parties to this religious-political conflict which, however, were given different meanings depending on various ecclesiological, historical and cultural perspectives of the authors of a statement. Thus, in practice, religious polemics became a discussion aimed at strengthening the position of representatives of one's own party, instead gaining supporters among opponents.

Słowa kluczowe: literatura religijna, polemika religijna, eklezjologia, schizma kościelna, unia brzeska

Keywords: religious literature, religious polemics, ecclesiology, Church schism, The Union of Brest

Zawarta w Rzymie w przeddzień Wigilii Bożego Narodzenia 1595 roku, a następnie proklamowana niespełna rok później (9 października 1596 r.) w Brześciu nad Bugiem unia kościelna pomiędzy Kościołem rzymskokatolickim i ruską Cerkwią prawosławną należy do tych wydarzeń, których skutki odczuwalne były przez następne stulecia nie tylko w granicach Rzeczypospolitej, ale również poza nimi¹. Przypomnijmy tylko, że ten kościelny akt zjednoczenia uznała tylko część prawosławnego episkopatu ruskiego i wyższego duchowieństwa, natomiast duchowieństwo parafialne i środowiska monastyczne wraz z większością wiernych stanowczo go oprotestowały. Mając jednakże poparcie oficjeli Kościoła rzymskiego oraz króla polskiego Zygmunta III Wazy unia weszła w życie niemal natychmiast, wprowadza-

---

¹ Dzieje unii brzeskiej i jej znaczenie w historii Rzeczypospolitej oraz krajów ościennych zostały omówione w ogromnej liczbie opracowań, dlatego praktyką staje się odsyłanie do prac względnie najnowszych, gdzie można znaleźć omówienia dotychczasowego stanu badań oraz szczegółową bibliografię. Z ciekawszych opracowań ostatnich dwóch dekad warto odnotować: М.В. Дмитриев, *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг.*, Москва, Издательство Московского Государственного Университета, 2003; Л. Тимошенко, *Берестейська унія 1596 р.*, Дрогобич, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка, 2004; J. Moskałyk, *Problem zjednoczenia w Kościele kijowskim w I połowie XVII wieku*, Poznań, Uniwersytet Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny. Redakcja Wydawnictw, 2006; A. Gudziak, *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, tłum. H. Leskiw, A. Chrin, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008 (wydanie ang.: Cambridge (Mass.) 1998); *Dziedzictwo unii brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin, Supraśl, Wydawnictwo KUL, Collegium Suprasliense, 2012; R. Czupryk, *Unia brzeska: dzieło kościelnej jedności: retrospekcja historyczna*, Sandomierz, Rzeszów, Rafał Czupryk, 2015; *Unia brzeska: wybór źródeł*, wyboru tekstów dokonał M. Melnyk, tłum. i oprac. M. Melnyk, W. Pilipowicz, Olsztyn, Katedra Aksjologicznych Podstaw Edukacji. Wydział Nauk Społecznych. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2016; *Unia brzeska i jej konsekwencje. W 420 rocznicę synodu unijnego*, red. A. Krochmal, A. Nowak, Przemysł, Archiwum Państwowe, 2017.

jąc do i tak złożonej już struktury etniczno-religijnej państwa polsko-litewskiego nowy element w postaci grekokatolików, czyli unitów. Trzeba nadmienić, iż zapisy brzeskiego porozumienia zostały przygotowane w taki sposób, by po ratyfikacji aktu unii w Rzeczypospolitej istniała już tylko jedna Cerkiew obrządku wschodniego – grekokatolicka. W rozumieniu przepisów prawa formalnie zdelegalizowane więc zostało prawosławie, mimo iż *de facto* nadal istniało na dotychczasowych terenach. W życiu religijnym i politycznym państwa rozpętała się burza, a niepokoje społeczne były na tyle dotkliwe, że władza świecka musiała podejmować kroki zaradcze służące uspokojeniu nastrojów. Promując zawarte w Brześciu porozumienie, rządzący przymykali oko na protestacje prawosławnych hierarchów i wiernych z nadzieją, że i ci z czasem też przystąpią do unii. Oczekiwania te okazały się jednak w dużej mierze płonne, a przynajmniej proces grekokatolickiej konwersji nie następował tak ochoczo i powszechnie, jak się tego spodziewano w Rzymie czy Warszawie. Co więcej, w czasach panowania króla Władysława IV Cerkiew prawosławna zdołała nawet odzyskać nieco swój stan posiadania i zaistnieć znów formalnie jako oficjalna instytucja w Rzeczypospolitej². Dzieje i konsekwencje soboru brzeskiego wybiegają daleko poza problematykę aktów ogłoszonych w Rzymie i Brześciu. Nie miejsce tu, by zajmować się nimi w czysto historycznym ujęciu; ten aspekt zresztą został już dość dobrze zbadany. Wyjątkowość tamtejszych wydarzeń wynika z faktu, iż kontrowersje dotyczące warunków zawarcia unii, a przede wszystkim jej bliskosi i dalekosiężnych skutków, wywołały zażarty dyskurs polemiczny, który trwał w katolicko-unicko-prawosławnym środowisku na przestrzeni bez mała dwóch stuleci, a zaowocował przynajmniej setką dzieł literackich³. Zwykle były to dość okazałych rozmiarów książki i traktaty, pisane i publikowane w językach ruskim (staroukraińskim i starobiałoruskim), cerkiewnosłowiańskim, polskim i łacińskim przez reprezentantów wszystkich spierających się stron, włączając w to również wspierających niekiedy sprawy Cerkwi ruskiej protestantów.

---

² A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok, Dział Wydawnictw Filii UW, 1991, s. 144; Idem, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok, Orthdruk, 1997, ss. 53-59.

³ Na temat polsko-ruskiego piśmiennictwa religijnego i polemicznego w tym okresie zob. m.in.: A. Naumow, *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków, „Collegium Columbinum”, 2002; Idem, *Święci Cyryl i Metody w polemice wyznaniowej*, [w:] *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie. Międzynarodowa konferencja naukowa*, red. A. Barciak, Katowice, Societas Scientiarum Silesiae Superioris – Instytut Górnośląski, ss. 173-184; J. Stradomski, *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków, Wydawnictwo „Scriptum”, 2003; Idem, *Spór o historię i wartości w świetle katolicko-unicko-prawosławnej polemiki religijnej w Pierwszej Rzeczypospolitej (koniec XVI – początek XVIII wieku)*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia*, red. M. Kuczyńska, seria: *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, t. XI, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2017, ss. 238-276 (w każdej pracy obszerna literatura przedmiotu).

Polemiczność dyskursu

Dyskusja nie dotyczyła tylko i wyłącznie aktu unii brzeskiej, choć oczywiście była nią inspirowana i bardzo często formalnie jej dotyczyła. W rzeczywistości spór szedł jednak o kwestie bardziej ogólne, dotyczące modelu Kościoła powszechnego, jego struktury i funkcjonowania, a zwłaszcza charakteru i zakresu władzy najwyższych hierarchów. Można zatem powiedzieć, że chodziło tu nie tyle o naturę Kościoła, co o szeroko rozumianą politykę kościelną, z jej dogmatycznymi, obrzędowymi, jurysdykcyjnymi i obyczajowymi konsekwencjami. Na dziesiątkach tysięcy stron poruszono rozległy repertuar problematyki teologicznej, liturgicznej, obyczajowej, historycznej i prawnej, jaki różnił świat chrześcijaństwa wschodniego i zachodniego już od wieków. Unia była więc tylko pretekstem do wybuchu kontrowersji, która targła Kościołem przynajmniej od czasów wielkiej schizmy (1054), a nawet znacznie wcześniej. Fakt rozpadu Kościoła i oplakanych tego konsekwencji był dla wszystkich oczywisty, natomiast recepcja towarzyszących temu procesowi wydarzeń oraz ocena ich przyczyn i skutków podlegały już skrajnie odmiennym interpretacjom i stanowiły tradycyjnie paliwo dla wielu pism antyłacińskich i antygreckich jeszcze w średniowieczu⁴. Unia kościelna jako oczywiste przeciwieństwo schizmy wydawała się jedynym i logicznym sposobem na przywrócenie jedności chrześcijan, którą zalecił nie kto inny przecież, jak sam Chrystus w Modlitwie Arcykapłańskiej (J 17,11. 20-26). Dlaczego więc ten szczytny, zdawałoby się, cel przywrócenia jedności był tak trudny do osiągnięcia? Dlaczego po raz kolejny w historii część chrześcijan odrzuciła akt unijny, z wszelkimi tego konsekwencjami, traktując ponadto ten gest właśnie jako dzieło obrony własnego „Kościoła prawdziwego”? I wreszcie, dlaczego spór o unię brzeską trwał tak długo? Odpowiedzi nie są wcale łatwe, a przynajmniej nie sposób zawrzeć ich w kilku zdaniach. Choć religijna literatura polemiczna w tym przypadku interesuje mnie głównie jako literaturoznawcę i tekstologa, a zatem patrzę na nią pod kątem migracji tekstów i wątków oraz form wyrazu i strategii podjętych w warstwie komunikacyjnej, to nie sposób zrozumieć rządzących nią mechanizmów w oderwaniu od treści dzieł literackich, zawartych w nich niezliczonych faktów i opinii przytaczanych przez pisarzy, które stanowią dość powtarzalną – jak się okazuje – warstwę, służącą wirtuozerskim popisom hermeneutycznym, sylogistycznym, oratorskim, ale przede wszystkim erudycyjnym. Problem skuteczności (a raczej nieskuteczności) literatury polemicznej moim zda-

---

⁴ Я. Страдомски, *Спор „Руси с Русью” о церковной схизме в религиозной полемике Речи Посполитой XVI-XVII вв.*, [w:] *Религия и русь, XV-XVIII вв.*, ред. А.В. Доронин, Москва, РОССПЭН, 2020, ss. 341-351; zob. też: А. Николов, *Между Рим и Константинопол. Из антикатолическата литература в България и славянския православен свят (XI-XVII в.)*, София, Фондация „Българско историческо наследство”, 2016 (z obfitą literaturą przedmiotu).

niem dotyczył przede wszystkim odmiennych kanałów komunikacyjnych, jakimi się posługiwano, swoistej polisemantyczności dyskursu, która powodowała, że choć przez dziesięciolecia z rządu mówiono o tym samym, to jednak każda ze stron pojmowała (i przedstawiała) te same treści w nieco inny albo wręcz zgoła odmienny sposób. W przekazie więc posługiwano się swoistymi kodami kulturowymi, zrozumiałymi jedynie dla przedstawicieli i zwolenników własnego obozu, przez co perswazyjna funkcja polemiki raczej nie przynosiła spodziewanych owoców. W efekcie tego zjawiska do znudzenia można było powtarzać te same treści, przywoływać te same argumenty, choćby zaczerpnięte z najbardziej autorytatywnych źródeł, okraszać je coraz bardziej finezyjnymi uzasadnieniami, podejmować temat zupełnie nieoczekiwane i bez żadnego związku w kontekstem historycznym (społecznym czy eklezjalnym), w jakim znajdował się aktualnie autor dzieła. Skoro więc ta dyskusja *per se* była tak często jałowa, to dlaczego podejmowano niemały przecież wysiłek napisania, a następnie wydania kolejnego dzieła, skoro doświadczenie podpowiadało, że nie należy spodziewać się spektakularnych efektów? Odpowiedź na to pytanie stanowi chyba sama natura sporu religijnego, w którym pojawia się imperatyw powinności wiernego (w tym wypadku też autora) i jego bardziej lub mniej formalnego poczucia obowiązku obrony lub apologii spraw fundamentalnych nie tylko dla przyszłej, ale też doczesnej egzystencji człowieka. Jak już wspomniałem, spierano się głównie o Kościół i jego prerogatywy zbawcze, czy zatem mogło być coś bardziej rozpalającego umysły i emocje, niż przekonanie (siebie i kogoś) o przynależności do wspólnoty, która daje wiarygodne nadzieje na zbawienie?

Kościół czy Kościoły?

Silnie ekskluzywną architekturę Kościoła rzymskokatolickiego, jako jedynej prawdziwej Cerkwi Chrystusowej, poza którą nie ma zbawienia, podsumował w myśli zachodniej i utrwalił sobór trydencki (1545-1563). Na gruncie polskiej literatury religijnej to oficjalne stanowisko pojawiło się już w okresie soborowym, w sporach z protestantami, natomiast w literaturze skierowanej w stronę Cerkwi ruskiej obszernie przedstawił je Piotr Skarga w swoim głośnym swego czasu dziele „O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem” (Wilno 1577)⁵. Nakreślony przez Skargę model Kościoła powszechnego oraz jego teologiczno-historyczne uzasadnienie były

⁵ P. Skarga, *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem, i o greckiem od tej jedności odstąpieniu. Z Przystogą i upominaniem do narodów ruskich przy Grekach stojących...*, Wilno 1577 (2 wyd. *O rządzie i jedności Kościoła Bożego...*, Kraków 1590, 3 wyd. w ramach *Kazań przygodnych*, Kraków 1610). Zob. też J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej*, Kraków, Akademia Umiejętności, 1912; R. Łużny, *Księżda Piotra Skargi SJ widzenie Wschodu chrześcijańskiego*, [w:] *Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2. *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, red. S. Stępień, Przemysł, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1994, ss. 69-70.

obowiązujące dla wszystkich późniejszych przedstawicieli obozu prozachodniego, a więc zarówno rzymskich, jak i greckich katolików. W łacińskiej myśli potrydenckiej Kościół powinien mieć silnie scentralizowaną strukturę feudalno-monarchiczną, cechującą się jedynowładztwem. Istnienie jedynej i najwyższej władzy w Kościele (na wzór władzy cesarskiej) miało warunkować utrzymanie ładu doktrynalnego i spistości kościelnej, bez których nie jest możliwe kroczenie drogą zbawienia. Konieczność zapewnienia Kościołowi „najwyższego w rzeczach duchownych pasterza i wodza” nie jest bowiem, jak dowodził ks. Skarga, jakimś czczym ludzkim wymysłem, ale jest nakazem Bożym, któremu podlegają wszyscy chrześcijanie na tym świecie (łącznie z heretykami i schizmatykami!). Demokracja postrzegana była przez jezuitę jako pełzające zło, które największe szkody może wyrządzić zwłaszcza w kwestiach dotyczących spraw wiary⁶. W podobnym tonie już ponad dekadę wcześniej wypowiedział się zresztą kardynał Stanisław Hozjusz, w traktacie *O jasnym a szczyrym Słowie Bożym* (Kraków 1562), gdzie bez ogródek wyjaśniał, że w sprawach wiary „pospółstwo” nie ma prawa głosu. Sam fakt proszenia przez nawet licznych i znamienitych przedstawicieli laikatu nie oznacza jeszcze, że prośba musi zostać wysłuchana, gdyż istnieją sprawy, o których rozstrzyga jedynie Chrystus i jego ziemscy namiestnicy w osobach biskupów rzymskich. Przed wszystkim zaś, jak powiada kardynał Hozjusz, lud nie ma rządzić, ale ma być rządzony, oczywiście przez swych hierarchicznych pasterzy⁷.

W swojej „monarchii teokratycznej” Kościoła dostrzegano bowiem gwarancję stałości zapewniającej mu przez wieki katolickość (w rozumieniu greckiej ortodoksji), ale przede wszystkim ostoję sprawnego zarządzania, która pozwala zachodniemu chrześcijaństwu ponownie święcić triumfy. Gwarantem ładu, jedności i potęgi Kościoła rzymskiego miał być papież, któremu bezwzględne posłuszeństwo winni wszyscy chrześcijanie, wraz ze swoimi lokalnymi duchowymi pasterzami na czele. Otrząsając się z traumy reformacji Kościół rzymski ekscytował się osiągnięciami misyjnymi w Ameryce i na dalekim Wschodzie, a w sukcesach polityki europejskiej dostrzegał znaki błogosławieństwa Bożego i obecności Jego łaski uświęcającej. Na ortodoksję Zachodu patrzono więc przez pryzmat kondycji Kościoła ziemskiego (wojującego czy też pielgrzymującego), co dawało apologetom tradycji łacińskiej niewątpliwie dobre samopoczucie, ale miało też swój fatalny skutek w recepcji Kościoła greckiego i słowiańskiego, jak również w kształtowaniu myśli soteriologicznej, eklezjalnej i wreszcie unijnej skierowanej do chrześcijan wschodnich. Ale o tym jeszcze za chwilę.

⁶ P. Skarga, *O jedności Kościoła Bożego...*, op.cit., s. 110; zob. Idem, *Na treny i lament Theophila Orthologa, do Rusi greckiego nabożeństwa, przestroga...*, op.cit., s. 14.

⁷ Zob. S. Hozjusz, *Księgi o jasnym a szczyrym Słowie Bożym (1558)*, Kraków 1999, s. 108; zob. P. Skarga, *O jedności Kościoła Bożego...*, ss. 23-24, 95-56, 110; Idem, *Na treny i lament...*, op.cit., ss. 14, 46.

Promowany przez rzymskokatolickich i unickich pisarzy model Kościoła, oparty głównie na osobie papieża i jurysdykcyjnej podległości mu pozostałych patriarchatów, budziły zdecydowany sprzeciw strony prawosławnej. Kijowski mnich i późniejszy archimandryta Ławry Pieczerskiej, o. Zachariasz Kopysteński, w polemicznym starciu ze Skargą przedstawił własną koncepcję „Rzeczypospolitej (πολιτεία) świętej Cerkwi wschodniej”. Obszerna odpowiedź Kopysteńskiego była *de facto* wyrazem stanowiska prawosławia w kwestii eklezjalnej⁸. „Demokracja” Kościołów wschodnich, oparta na autokefalii i łączności kanonicznej, szła w poprzek lansowanemu przez łacinników modelowi monarchicznemu. Zdaniem o. Zachariasza wspólnota Cerkwi opiera się na jedynowładztwie Chrystusa, jako niewidzialnej, ale realnej Głowy Kościoła, co chroni ten Kościół przed potencjalnie zgubnymi działaniami hierarchów w obszarze ich samowoli czy błędnego nauczania.

Pentarchia

Kościół wschodni od zawsze wysoko cenił sobie rozsądną autonomię wspólnot lokalnych i bronił suwerenności władzy biskupiej, powołując się na odpowiednie kanony soborowe, które zakazywały biskupom ingerencji w sprawy nienależące do własnych diecezji. Prawosławie nie negowało wyjątkowej pozycji papieża w chrześcijańskiej ekumenie, rozumiejąc ją jednak tylko jako pierwszeństwo honorowe, wynikające z tradycji i powagi sprawowanego urzędu, a odczytując prymat jedynie w kategorii porządkowej (kolejności patriarchatów), a nie – jak chciał tego Rzym – zróżnicowanej jakościowo hierarchii godności biskupiej i rzekomo wynikającej z tego tytułu zwierzchności prawnej⁹. Protestowano więc przed pomieszaniem dwóch porządków i utożsamieniem autorytetu biskupa rzymskiego w sprawach wiary z jego pozycją w sprawach poza wiarą. Podważano podstawowy argument o boskim czy apostołskim pochodzeniu władzy papieskiej, wskazując na czysto ludzkie – historyczne źródła uprzejmościowego prymatu, wynikające z potrzeby oddania szacunku biskupowi starej cesarskiej stolicy. Honorowe starszeństwo Stolicy Apostolskiej, jak czytamy w tekstach prawosławnych, nigdy nie było uprawnieniem danym raz na zawsze, gdyż wbrew temu, co sądzą łacinnicy, opiera się na wzajemnych relacjach więzi między pięcioma starożytnymi patriarchatami, a te uległy radykalnej zmianie na skutek schizmy kościelnej – schizmy rozumianej przez prawosławny Wschód niezmienn-

---

⁸ [Z. Kopysteński], *Палінодія или Книга обороны Кафолической Святой Апостолской Восточной Церкви и Святыяx Патриарховъ, и о Грекохъ, и о Россохъ христіанехъ...* (Kijów 1621-1622); pierwodruk [w:] *Русская Историческая Библиотека*, t. 4: *Памятники Poleмической Литературы I*, red. П. Гилтебрандт, С. Петербургъ 1878, col. 661-662.

⁹ Zob. *Палінодія или Книга обороны...*, op.cit., col. 515-528, 626-629.

nie jako bolesny, ale też konieczny akt odłączenia się od skażonego herezją Kościoła rzymskiego. Takie ujęcie sprawy pozwalało prawosławnej polemice wykluczyć biskupa Starego Rzymu z grona prawowiernych patriarchów i nawet ograniczyć pentarchię do czterech stolic, umieszczając na pierwszym, honorowym miejscu patriarchę Nowego Rzymu – Konstantynopola¹⁰. Przekonywano, że gdyby o godności i randze patriarchatu stanowić miała jedynie sukcesja apostołska, to najwyższym i najważniejszym z patriarchatów od zawsze powinna być Jerozolima, a ta, jak wiadomo, aż do czasów IV soboru powszechnego (chalcedońskiego) podlegała metropolicie Cezarei. Skoro więc biskup Starego Rzymu otrzymał swoje przywileje z woli ojców soborowych i cesarza (Konstantyna), to mogły one być też nadane lub przeniesione na innego biskupa, jako najwyższego zwierzchnika kościelnego nowej stolicy cesarstwa – Konstantynopola.

Jurysdykcja

Kwestionowanie aktualnego statusu eklezjalnego Rzymu związane było z jednoczesnym uwypuklaniem wszelkich prerogatyw, jakie na mocy dekretów soborowych otrzymał patriarcha Konstantynopola. Z godną podziwu konsekwencją powoływano się więc na ulubiony argument w tej sprawie, czyli 28. kanon soboru chalcedońskiego, na mocy którego biskup Nowego Rzymu otrzymał zwierzchnią władzę kościelną nad ziemiami Azji, Pontu, Tracji i Barbarii (Βαρβαρικῆς). Tak sformułowany kanon dawał, w opinii pisarzy ruskich, podstawy do uznania patriarchatu Konstantynopola za jedyne zwierzchnika nowych diecezji misyjnych w Europie północno-wschodniej, w szczególności zaś na bezkresnych połaciach Rusi, a nawet Czech i Polski¹¹. Kwestia ustalenia rzeczywistego stanu prawnego na Rusi w sferze cerkiewnej była w Rzeczypospolitej problemem niezwykle wagi i interesowała wszystkie strony konfliktu, zależał bowiem od tego status prawny bractw i klasztorów stauropigialnych, legalność wyświęcenia biskupów przez działającego w imieniu patriarchatu ekumenicznego patriarchy jerozolimskiego Teofanesa III, rozdawnictwa beneficjów kościelnych przez króla polskiego, czy coraz śmielej wysuwane pretensje nowo utworzonego (1589) patriarchatu moskiewskiego do zwierzchnictwa nad prawosławiem polsko-litewskim.

Rozważaniom na ten temat, łącznie z niezwykle rozbudowanym wątkiem chrystianizacji Rusi, i to nawet pięciokrotnej (!), towarzyszyła zwykle dość ciekawa grekokatolicka perspektywa eklezjologiczna. W opinii unitów trwająca już formalnie niemal sześć wieków schizma Kościoła dawała podstawy do zanegowania jakichkolwiek praw zwierzchności patriarchatu Konstantynopola do terenów Rusi, które

¹⁰ Ibidem, col. 520.

¹¹ Zob. J. Stradomski, *Spory o „wiarę grecką”*..., ss. 91-94, passim.

to miały obowiązywać jedynie w warunkach utrzymania łączności kanonicznej ze Stolicą Apostolską. Aksjomatyczne uznanie praw zwierzchności biskupa rzymskiego nad całym Kościołem powszechnym pozwalało unitom z dużą swobodą kreślić obraz Cerkwi kijowskiej ochrzczonej wprawdzie przez Greków, ale od początku uznającej zwierzchnictwo papieskie. Kontakty z Kościołem rzymskim metropolitów kijowskich, takich jak Grzegorz Cambłak, Izydor, Grzegorz Bułgar, Mizaël Pstrucki i kilku innych biskupów, jednoznacznie uznawano za dowód odporności prawosławia ruskiego na grecką schizmę i utrzymywania załączków jedności kościelnej na długo przed podjęciem aktywności unijnej na linii Konstantynopol – Rzym¹². Unia na Rusi (niezależnie od tego, czy florencka, czy brzeska) stanowić więc miała nie tyle zupełnie nową jakość eklezjalną, co zakrojoną na szeroką skalę restytucję stanu pierwotnej jedności Kościoła powszechnego, którego stery od czasów apostolskich znajdowały się, rzecz jasna, w Rzymie. Zgodnie z tą myślą Cerkiew ruska uniknęła tragicznych skutków odłączenia się odstępnych Greków od Kościoła zachodniego, które z całą oczywistością widoczne są na Bałkanach.

Schizma kościelna

Dla propagatorów idei chrześcijaństwa pod papieskim pastorałem było sprawą oczywistą, że upadek Cesarstwa bizantyńskiego i późniejsza niewola islamska, w jaką wpadli prawosławni Grecy i Słowianie na Bałkanach, były – z dopustu Bożego – jawną karą za „rozerwanie jedności Kościoła”. Obarczenie patriarchów Konstantynopola – Focjusza i Cerulariusza – winą za schizmę kościelną było stałym i obszernie omawianym wątkiem piśmiennictwa polemiczno-religijnego i historycznego w XVI, XVII a nawet na początku XVIII wieku. Z niebywałą szczegółowością opisywano wydarzenia, które doprowadziły – zdaniem rzymskich i greckich katolików – do katastrofy świata greckiego i stały się początkiem nieszczęść, jakie nieuchronnie spadły z woli Bożej na schizmatyków, dotykając ich państwo w sferze politycznej, duchowej, socjalnej i społecznej¹³. Upadek Bizancjum i całego chrześcijańskiego Wschodu pod nawałą islamu miał być ostatecznym znakiem gniewu Bożego i urze-

¹² R. Łużny, *Adama Hipacego Pocięja „Parenetica”*. Z nowych odczytań najdawniejszej ruskiej literatury religijno-polemicznej, [w:] *Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Keriński, Kraków, Wydawnictwo Universitas, 1994, ss. 346-348; В. Зема, *Між апокрифом та історією (Флорентійська унія в православній полеміці)*, [w:] *А се єго сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди 70-річчя*, Київ, Інститут історії України НАН України, 2002, ss. 207-224; Idem, *Флорентійська унія та автокефалія Церкви*, „Український історичний журнал” 2003, nr 1, ss. 53-67.

¹³ Szerzej na ten temat: J. Stradomski, *Spory o „wiarę grecką”...*, op.cit., ss. 143-271; Я. Страдомски, *Спор “Руси с Русью”...*, op.cit., ss. 347-351.

czywistnieniem Jego zamysłu, aby wiara szerzyła się odtąd już tylko na Zachodzie i wśród pogan (głównie Słowian i Węgrów, a także ludów Ameryk, Indii i Japonii), którzy wkrótce mieli zastąpić schizmatycznych Greków (i Serbów!) dla eklezjalnej równowagi. W potrydenckiej literaturze religijnej znajdziemy całe rozdziały traktujące o tym, jak należy rozpoznawać prawdziwy Kościół Boży i dlaczego z pewnością nie jest nim już Kościół grecki¹⁴. W oderwaniu się chrześcijańskiego Wschodu od Kościoła rzymskiego i oporze przed przyjęciem unii upatrywano głównej przyczyny utraty łaski uświęcającej, pozyskiwania nowych świętych (a nawet utrzymania relikwii tych starych!), utraty nauk, wszech panoszącej się symonii, upadku obyczajów i zdolności Cerkwi greckiej do nawracania nowych narodów.

Żonglowanie ideami tzw. „Kościola płodnego” i „Kościola nieplodnego”, zawężone jeszcze do konkretnych obszarów geograficznych, dawało koryfeuszom Kościoła rzymskiego pozory oczywistości przytaczanych przez nich argumentów i jednoznaczności wyciąganych wniosków¹⁵. Katolicko-unicka ofensywa promująca teologiczne, dyscyplinarne i intelektualne osiągnięcia Zachodu miała przekonać „zacofaną Ruś”, że jedynie zjednoczenie z Rzymem daje nadzieję na odrodzenie dawnego splendoru Cerkwi, a przede wszystkim udział w środkach zbawczych Kościoła powszechnego. Wszystkie wątki polemiki zaczynają znów zbiegać się u źródła, którym jest spór o rolę biskupa rzymskiego (szerzej Kościoła rzymskiego) w strukturze Kościoła powszechnego i jego prerogatywy w obszarze dogmatyki oraz jurysdykcji. Bo uznanie zwierzchności papieskiej we wszystkich aktach unijnych było warunkiem brzegowym, nie podlegało negocjacjom, w odróżnieniu od spraw dyscyplinarnych, liturgicznych, a nawet teologicznych.

Trudne drogi powrotu do jedności

Cerkiew prawosławna na te same wydarzenia z przeszłości patrzyła oczywiście z zupełnie innej strony i miała całkiem odmienne interpretacje przedstawianych faktów. Kontreformacyjny model Kościoła powszechnego, silnie scentralizowanego

¹⁴ Z wielu pism na ten temat warto wskazać choćby obszerny traktat Teofila Rutki zatytułowany *Herby albo Znaki Kościoła prawdziwego Katolikom dla pociechy duchowej...* (Lublin 1696), który podsumowuje potrydenckie stanowisko Kościoła rzymskokatolickiego w kwestii ekskluzywizmu eklezjalnego i soteriologicznego oraz odnosi się do stosowanej zwykle w tym przypadku argumentacji.

¹⁵ Zob. A. Naumow, *Prawosławni święci I Rzeczypospolitej*, [w:] *Święci w kulturze i duchowości dawnej i współczesnej Europy*, red. W. Stępnik-Minczewska, Z.J. Kijas, Kraków, Wydawnictwo Naukowe PAT, 1999, ss. 21-30; Idem, *Święci lokalni w myśli kijowskiej pierwszej połowy XVII wieku*, [w:] *Ars graeca – Ars latina. Studia dedykowane Prof. A. Różyckiej-Bryzek*, Kraków, Wydawnictwo UJ, 2001, ss. 199-206; Idem, *Święty Mikołaj w Bari jako argument w polemice wyznaniowej*, [w:] *In-staurare omnia in Christo. O zbawieniu, teologii, dialogu i nadziei. Profesorowi Wacławowi Hryniewiczowi OMI w 70. rocznicę urodzin*, red. P. Kantyka, Lublin, Wydawnictwo KUL, 2006, ss. 577-589.

i wręcz monarchicznego, budził zdecydowany opór chrześcijańskiego Wschodu. W propozycjach zjednoczeniowych prawosławie oczekiwało raczej powrotu do stanu starożytnej, pierwotnej równowagi, bez dominacji któregoś z kościołów, bez konieczności odcinania się od korzeni własnej wiary i tradycji, oczekiwało kościelnego zjednoczenia, ale z zachowaniem rozsądnej autonomii, powrotu do jedności, ale „bez zmieszania”.

Wspomniany już o. Zachariasz Kopysteński tak oto wyraża stanowisko Kościoła wschodniego w tej kwestii:

„A gdy [papież – J.S.] poprzestanie na wszystkich pierwotnych prawach cerkiewnych, rzeknie się nowinek a całą pierwotną starożytność Cerkwi zachodniej przywróci, i wiarę wspólnie z patriarchami wyznawać [będzie], do społeczności swojej go przyjmą i do dawnych prerogatyw go przypuszczą. Do czego i wszystkie inne chrześcijańskie sekty, z tegoż Kościoła rzymskiego wyległe, jak rozumiemy, z ochotą przystąpią i za łaską Bożą **stanie się nie unia, ale unitas, nie zjednoczenie, ale jedność!**”¹⁶

Kluczem do płaszczyzny porozumienia obu Kościołów, jak widać, w mniejszym stopniu zdawały się być spory teologiczne, niezgodności liturgiczne czy obrzędowe, aniżeli kontrowersyjne poczynania biskupów rzymskich, których obarczano winą za utrzymującą się schizmę i pogwałcenie starożytnych zasad. Na Wschodzie zdawano sobie jednak sprawę z niemożności powrotu do stanu sprzed ponad tysiąclecia, wobec czego proponowany model chrześcijaństwa starożytnego miał być jedynie punktem wyjścia dla wypracowania projektu nowego porozumienia, bowiem przedstawiane dotychczas przez Rzym i jego popleczników podstawy unii były nie do przyjęcia. Zresztą sami katolicy i unicy dostarczali prawosławnym argumentów świadczących o tym, że w eklezjologii zachodniej papież jest zwornikiem wszystkich spraw dotyczących hierarchii, liturgiki, sakramentologii, a nawet soteriologii. Wymownym tego przykładem jest wspomniane już dzieło Piotra Skargi „O jedności Kościoła Bożego...”, w którym bezkompromisowy jezuita zarzuca prawosławnym Rusinom, że prócz kwestionowania przez nich pozycji papieża w Kościele i trwania w schizmie, na przeszkodzie do zbawienia stoją im też między innymi używanie języka słowiańskiego w liturgii, odprawianie eucharystii na kwaśnym chlebie czy małżeństwo duchownych parafialnych. Zarzuty te padają w 1577 roku (a nawet jeszcze w późniejszym przedruku z 1590 roku), natomiast zawarta zaledwie kilka lat później unia brzeska z wszystkich nich pozostawiła w mocy zaledwie jeden, czyli konieczność uznania papieża za jedyne arcypasterza i widzialną głowę Kościoła

---

¹⁶ *Палінодія или Книга обороны...*, col. 718; zob. *Ibidem*, col. 1117. Przekład i podkreślenia moje – J.S.

powszechnego¹⁷. To wystarczyło, by w oczach katolików niektórzy prawosławni – dotychczasowi schizmatycy, nazywani zresztą niekiedy równie pogardliwie heretykami albo „turkogrecją”, a dziś już podlegli Stolicy Apostolskiej grekokatolicy, znaleźli się w przestrzeni „Kościoła prawdziwego” i w pełni mogli dostąpić obietnicy zbawienia wiecznego. Nawet z perspektywy Rzymu unia miała więc swoją cenę, choć ustępstwa traktowano zapewne jako doraźną konieczność dla osiągnięcia wyższych celów i w nadziei na stopniowe wycofywanie się z nich. Tak zresztą się stało, bowiem znacznie mniejszy niż się spodziewano entuzjazm dla unii w Rzeczypospolitej sprawił, że rzymskokatolickie duchowieństwo patrzyło ze zniechęceniem i rosnącą nieufnością na grekokatolików, z czasem coraz bardziej otwarcie sugerując im, że dla pewności zbawienia powinni przejść na katolicyzm. Można podać przykłady. Dwukrotny konwertyta, z prawosławia na unię i z unii na katolicyzm, Kasjan Kalikst Sakowicz poświęcił cały traktat na wykazywanie rzekomych błędów we wschodniochrześcijańskiej liturgii prawosławnej (a zatem i unickiej), które jego zdaniem czynią wątpliwymi sakramenty i stoją na przeszkodzie zbawieniu, dlatego lepiej od razu przejść na obrządek rzymski¹⁸. Natomiast kaznodzieja króla Władysława IV i hagiograf arcybiskupa Jozafata Kuncewicza, dominikanin Fabian Birkowski, poszedł jeszcze dalej, gdy dowodził, że bez łączności z Rzymem nie jest możliwe nawet męczeństwo za wiarę, które staje się w takiej sytuacji zaledwie „materialne”, ale nie „formalne”! W połajankach na heretyków i schizmatyków krewki kaznodzieja zakrzykuje: „O jako szkaradny grzech jest odszczepieństwa, który ani ze krwią męczeńską wcisnąć się do nieba nie może!”¹⁹. Jak widzimy, bez przypadnięcia do tronu Piotrowego, wschodniemu chrześcijaninowi nawet śmierć za Chrystusa na nic się zdać nie mogła.

Cena zjednoczenia

Zdecydowany opór, jaki wywołała unia 1596 roku w kręgach Kościoła ruskiego, nie był jedynie przejawem partykularyzmu i złej woli hierarchów cerkiewnych,

¹⁷ Zob. A. Naumow, *Język – deklaracja przynależności czy narzędzie? Z dylematów I Rzeczypospolitej*, [w:] *VIII Kolokwium Sławistyczne Polsko-Bułgarskie*, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, Gniezno, Gnieźnieńska Firma Wydawnicza „TUM”, 2001, ss. 21-34.

¹⁸ K. Sakowicz, *ΕΠΙΛΟΓΕΣ ή Perspectiwa i objaśnienie błędów, herezyjei, i zabobonów, w grekoruskiej Cerkwi disunitskiej tak w artykułach wiary, jako w administrowaniu sakramentów, i w inszych obrządkach i ceremoniach znajdujących się...*, Kraków 1642. Dzieło wzbudziło wielkie kontrowersje i doczekało się surowej odpowiedzi zarówno ze strony prawosławnych (Euzebi Pimin [P. Mohyla], *ΑΙΘΟΣ ή kamień z procy prawdy Cerkwie świętej prawosławnej ruskiej. Na skruszenie fałszownociemnej Perspektiwy albo raczej paszkwilu od Kassiana Sakowicza...*, Kijów 1644), jak i unitów, których nieuchronnie również atakowało (P. Woyna-Orański, *Zwierciadło albo zastona... naprzeciw uszczypliwej Perspektiwy ks. Kassiana Sakowicza...*, Wilno 1645).

¹⁹ F. Birkowski, *Exorbitancye ruskie z Greków odszczepieńców, heretyckie z konfederatów. Kazania dwoje...*, Kraków 1633, s. 13.

jak twierdzili ich współcześni adwersarze, ale wynikał z autentycznej obawy przed utratą tożsamości prawosławia. Również unickim hierarchom w większości przypadków także nie należy odmawiać szlachetnych pobudek skłaniających ich do ustępstw wobec Rzymu, które wydawały się wówczas konieczną ceną ratowania podpadającej Cerkwi ruskiej. W środowisku tym żywiono nadzieję, że unia będzie udanym początkiem upragnionego zjednoczenia Kościoła powszechnego oraz przy okazji przyniesie odnowę i odnowę życia duchowego, dyscypliny i kultury cerkiewnej.

Trudna sytuacja prawosławia w Rzeczypospolitej po proklamacji unii z czasem wymogła również na działaczach cerkiewnych przyjęcie bardziej elastycznego stanowiska w relacjach z katolikami. Wyrazem takich dążeń był chociażby – oficjalnie anonimowy – memoriał unijny Piotra Mohyły z 1644 roku skierowany do papieża Urbana VIII. Metropolita kijowski poddał w nim krytyce zasady i formę realizacji unii brzeskiej, przedstawiając jednocześnie własny projekt „unii bez zniszczenia”, powrotu do „świętych zasad”, do „źródła i początku rzeczy”, co pozwoliłoby uniknąć powtórek bolesnych lekcji z przeszłości²⁰. W myśl tej propozycji realne zjednoczenie Kościoła ruskiego z Rzymem byłoby możliwe bez konieczności przekształcania jednego wyznania w drugie i odcinania się Cerkwi prawosławnej od patriarchatu Konstantynopola, a co za tym idzie, od całego chrześcijańskiego Wschodu. Kompromisowym rozwiązaniem i alternatywą dla prawosławnych Słowian wydawało się powołanie odrębnego patriarchatu w Kijowie, jednak pomysł ten nie znalazł uznania ani w Konstantynopolu, ani w Rzymie²¹. Kościół łaciński tradycyjnie podchodził do problemu z pozycji siły, a prawosławie ruskie, ciężące od połowy XVII wieku coraz bardziej ku Moskwie, skłaniało się raczej w stronę swojego dawnego, konserwatywnego stanowiska²². Dla owocnego dialogu potrzeba było bowiem bezinteresowności i zrozumienia obu stron, a koncepcje zjednoczenia przez unię w tym przypadku – jak pokazuje literatura i historia – były zgoła odmienne.

Arcybiskup połocki Melecjusz Smotrycki w jednym ze swych dzieł przedstawił taką oto, utopijnie brzmiącą wizję Kościoła powszechnego z jego pięcioma najważniejszymi patriarchami:

---

²⁰ Zob. W. Hryniewicz, *Przeszłość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej*, Opole, Wydawnictwo Świętego Krzyża, 1995, ss. 81-96; R. Łużny, *Metropolita Piotr Mohyła – człowiek na pograniczu kulturowym grecko-słowiańskim i łacińsko-polskim*, [w:] *Acta Polono-Ruthenica I*, red. A. Bartoszewicz, Olsztyn, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, 1996, ss. 333-348.

²¹ Zob. Andrusiak M., *Sprawa Patriarchatu Kijowskiego za Władysława IV*, [w:] *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej S. Zakrzewskiego*, Lwów, Nakładem Komitetu byłych uczni z zasiłkiem Ministerstwa W.R.i.O.P, 1934, ss. 271-285; A. Mironowicz, *Piotr Mohyła a idea unii kościelnej*, „Studia Podlaskie” XI, Białystok 2001, ss. 25-34.

²² T. Hodana, *Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej*, Kraków, Wydawnictwo „Scriptum”, 2008, passim.

„O zdarzyłyby to Pan Bóg, aby te pięć ciała Pana Chrystusowego zmysły: pięć, mówimy, świętej Cerkwie Bożej Katolickiej Pasterze, przedniejszych Apostolskich Stolic Biskupowie, Rzymski, Konstantynopolski, Alexandryjski, Antiochenski, i Hierosolimski, tak przystojnie, [...] chodzili w powołaniu tym, w którym są powołani [...] aby zachowali jedność Ducha w związku pokoju. Aby nie mówiło oko słuchowi, nie jeste z ciała, zaczym nie jeste potrzebne: a słuch powonieniu, ni powonienie smakowaniu, ni smakowanie dotykaniu. Bo jeśliby wszystko ciało było okiem, gdzieżby był słuch? gdzieby też wszystko było słuchem, gdzież powonienie? gdyby wszystko było powonieniem, gdzie smakowanie? gdzie na koniec i dotykane, gdyby wszystko ciało było smakowaniem? Ale teraz rozłożył Bóg zmysły te, każdy z nich w ciele jako chciał. Co gdyby wszystkie były jednym zmysłem, gdzież ciało? A tak teraz pięć zmysłów, ale jedno ciało. Nic jeden zmysł bez inszych, nic i miasto wszystkich, boby tak nie było ciała”²³.

Wypowiedź Smotryckiego najlepiej ukazuje, jak bezzasadne i szkodliwe było doszukiwanie się aksjologicznej hierarchii patriarchatów, nieustanne dowodzenie, kto spowodował schizmę, i kto się od kogo odłączył, a przede wszystkim traktowanie unii jako aktu ekspiacyjnego. Sprowadzanie kontrowersji wokół unii brzeskiej do kilku spraw dogmatycznych i dyscyplinarnych było i jest oczywistym uproszczeniem.

Synod zamojski z 1720 roku stanowi symboliczną klamrę zamykającą okres polemiki wokół unii brzeskiej. Na synodzie tym podjęto radykalne kroki w kierunku latynizacji Cerkwi unickiej i ścisłego włączenia jej w struktury Kościoła rzymskiego²⁴. Spełnił się w ten sposób czarny scenariusz i przestrogi sprzed ponad stulecia, w których ostrzegano, że fundamenty unii są złe i nieuchronnie prowadzą do korekt doktryny oraz marginalizacji Cerkwi, i to również tej greckokatolickiej. Na cofnięcie podjętych przed laty decyzji było już wtedy jednak za późno.

²³ M. Smotrycki, *Verificatia Niewinności: y omylnych po wszytkiej Litwie y Białej Rusi rozsianych... Nowin... Vprzătienie...*, Wilno 1620 (dwie ed.), s. 63v.; reprint [w:] *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj*, with an Introduction by David A. Frick, Cambridge 1987 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 1), s. 338.

²⁴ W Zamościu odbyły się trzy zasadnicze sesje synodu w dniach 26 sierpnia, 1 oraz 17 września. Literatura poświęcona synodowi jest obszerna i różnicowana pod względem wnikliwosci ocen, stopnia wykorzystania źródeł, znajomości kontekstów i realiów epoki, a wreszcie obiektywizmu. Przegląd publikacji w pracach monograficznych, zob. np.: Ю. Федорів, *Замойський синод 1720 р.*, Рим 1972, ss. 14-20; P. Nowakowski, *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po unii brzeskiej (1596-1720)*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe PAT, 2004; W. Bobryk, *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin, Towarzystwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, 2005; D. Ciółka, *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*, Białystok, Libra Wydawnictwo i Drukarnia, 2014 i najnowsza praca na ten temat: *Dziedzictwo Synodu Zamojskiego 1720-2020. Wyzwania i perspektywy*, red. P. Nowakowski, Kraków, Wydawnictwo Avalon 2021.

Literatura

Źródła

- Birkowski Fabian, *Exorbitancye ruskie z Grekow odszczepieńcow, heretyckie z konfederatow. Kazania dwoie...*, Kraków 1633.
- Hozjusz Stanisław, *Księgi o jasnym a szczyrym Słowie Bożym*, Kraków 1558 (2 wyd., Kraków 1999).
- [Korysteński Zachariasz], *Палінодія или Книга обороны Кафоліческой Святой Апостолской Восточней Церкви и Святыхъ Патріарховъ, и о Грекохъ, и о Россохъ христіанехъ...* (Kijów 1621-1622); pierwodruk w: *Русская Историческая Библиотека t. 4: Памятники Полемической Литературы I*, red. П. Гилтебрандт, С. Петербургъ 1878, col. 313-1200.
- Pimin Euzebi [P. Mołyła], *ΛΙΘΟΣ або камієнь з проcy prawdy Cerkwie świętej prawosławnej ruskiej. Na skruszenie fałecznościemnej Perspektiwy albo raczej paszkwily od Kassiana Sakowicza...*, Kijów 1644.
- Rutka Teofil, *Herby або Znaki Kościoła prawdziwego Katolikom dla pociechy duchowej...*, Lublin 1696.
- Sakowicz Kassian, *ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΙΣ або Perspectiwa i objaśnienie błędów, herezyjej, i zabobonów, w grekoruskiej Cerkwi disunitskiej tak w artykułach wiary, jako w administrowaniu sakramentów, i w inszych obrządkach i ceremoniach znajdujących się...*, Kraków 1642.
- Skarga Piotr, *Na treny i lament Theophila Orthologa, do Rusi greckiego nabożeństwa, przestroga...*, Kraków 1610.
- Skarga Piotr, *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem, i o greckiem od tej jedności odstąpieniu. Z Przestrogą i upominaniem do narodów ruskich przy Grekach stojących...*, Wilno 1577 (2 wyd. *O rządzie i jedności Kościoła Bożego...*, Kraków 1590, 3 wyd. w ramach *Kazań przygodnych*, Kraków 1610).
- Smotrycki Melecjusz, *Verificatia Niewinności: y omylnych po wszytkiej Litwie y Bialej Rusi rozsianych... Nowin... Vprzătnienie...*, Wilno 1620 (dwa wyd.); reprint [w:] *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj*, with an Introduction by David A. Frick, Cambridge 1987 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 1).
- Woyna-Orański Pachomiusz, *Zwierciadło albo zasłona... naprzeciw uszczypliwej Perspektywie ks. Kassiana Sakowicza...*, Wilno 1645.

Opracowania

- Andrusiak M., *Sprawa Patriarchatu Kijowskiego za Władysława IV*, [w:] *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej S. Zakrzewskiego*, Lwów,

- Nakładem Komitetu byłych uczni z zasiłkiem Ministerstwa W.R.i.O.P, 1934, ss. 271-285
- Bobryk W., *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin, Towarzystwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, 2005, 217 ss.
- Ciołka D., *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*, Białystok, Libra Wydawnictwo i Drukarnia, 2014, 320 ss.
- Czupryk R., *Unia brzeska: dzieło kościelnej jedności: retrospekcja historyczna*, Sandomierz, Rzeszów: Rafał Czupryk, 2015, 153 ss.
- Dziedzictwo Synodu Zamojskiego 1720-2020. Wyzwania i perspektywy*, red. P. Nowakowski, Kraków, Wydawnictwo Avalon, 2021, 352 ss.
- Dziedzictwo unii brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin, Supraśl, Wydawnictwo KUL, Collegium Suprasliense, 2012, ss. 424.
- Gudziak B. A., *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, przeł. H. Leskiw, A. Chrin, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008 (ang. wydanie: Cambridge (Mass.) 1998), 512 ss.
- Hodana T., *Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej*, Kraków, Wydawnictwo „Scriptum”, 2008, 262 ss.
- Hryniewicz W., *Przeszość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej*, Opole, Wydawnictwo Świętego Krzyża, 1995, 174 ss.
- Łużny R., *Adama Hipacego Pocięja „Parenetica”. Z nowych odczytań najdawniejszej ruskiej literatury religijno-polemicznej*, [w:] *Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, pod red. R. Łużnego, F. Ziejki i A. Kępińskiego, Kraków, Wydawnictwo Universitas, 1994, ss. 346-348.
- Łużny R., *Księdza Piotra Skargi SJ widzenie Wschodu chrześcijańskiego*, [w:] *Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2. *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy Przemyśl, 1994, ss. 69-75.
- Łużny R., *Metropolita Piotr Mohyla – człowiek na pograniczu kulturowym grecko-słowiańskim i łacińsko-polskim*, [w:] *Acta Polono-Ruthenica I*, red. A. Bartoszewicz, Olsztyn, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, 1996, s. 333-348.
- Mironowicz A., *Piotr Mohyla a idea unii kościelnej*, „Studia Podlaskie” XI, Białystok 2001, ss. 25-34.
- Mironowicz A., *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok, Dział Wydawnictw Filii UW, 1991, 301 ss.
- Mironowicz A., *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok, Orthdruk, 1997, 322 ss.

- Moskałyk J., *Problem zjednoczenia w Kościele kijowskim w I połowie XVII wieku*, Poznań, Uniwersytet Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny. Redakcja Wydawnictw, 2006, 225 ss.
- Naumow A., *Święci lokalni w myśli kijowskiej pierwszej połowy XVII wieku*, [w:] *Ars graeca – Ars latina. Studia dedykowane Prof. A. Różyckiej-Bryzek*, Kraków, Wydawnictwo UJ, 2001, ss. 199-206.
- Naumow A., *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków, „Collegium Columbinum”, 2002, 399 ss.
- Naumow A., *Język – deklaracja przynależności czy narzędzie? Z dylematów I Rzeczypospolitej*, [w:] *VIII Kolokwium Slawistyczne Polsko-Bułgarskie*, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, Gniezno, Gnieźnińska Firma Wydawnicza „TUM”, 2001, ss. 21-34.
- Naumow A., *Prawosławni święci I Rzeczypospolitej*, [w:] *Święci w kulturze i duchowości dawnej i współczesnej Europy*, red. W. Stepniak-Minczewska, Z. J. Kijas, Kraków, Wydawnictwo Naukowe PAT, 1999, ss. 21-30.
- Naumow A., *Święty Mikołaj w Bari jako argument w polemice wyznaniowej*, [w:] *Instaurare omnia in Christo. Ozbawieniu, teologii, dialogu i nadziei. Profesorowi Wacławowi Hryniewiczowi OMI w 70. rocznicę urodzin*, red. P. Kantyka, Lublin, Wydawnictwo KUL, 2006, ss. 577-589.
- Naumow A., *Święci Cyryl i Metody w polemice wyznaniowej*, [w:] *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie. Międzynarodowa konferencja naukowa*, red. A. Barciak, Katowice, Societas Scientiis Silesiae Superioris – Instytut Górnośląski, 1999, ss. 173-184.
- Nowakowski P., *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po unii brzeskiej (1596–1720)*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe PAT, 2004, ss. 304.
- Stradomski J., *Spór o historię i wartości w świetle katolicko-unicko-prawosławnej polemiki religijnej w Pierwszej Rzeczypospolitej (koniec XVI – początek XVIII wieku)*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia*, red. M. Kuczyńska, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2017, ss. 238-276.
- Stradomski J., *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków, Wydawnictwo „Scriptum”, 2003, 341 ss.
- Tretiak J., *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej*, Kraków, Akademia Umiejętności, 1912, 352 ss.
- Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, pod red. R. Łuźnego, F. Ziejki i A. Kępińskiego, Kraków, Wydawnictwo Universitas, 1994, 555 ss.
- Unia brzeska i jej konsekwencje. W 420 rocznicę synodu unijnego*, red. A. Krochmal, A. Nowak, Przemysł, Archiwum Państwowe 2017, 353 ss.

- Unia brzeska: wybór źródeł*, wyboru tekstów dokonał M. Melnyk, tłum. i oprac. M. Melnyk, W. Pilipowicz, Olsztyn, Katedra Aksjologicznych Podstaw Edukacji. Wydział Nauk Społecznych. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2016, 140 ss.
- Дмитриев М.В., *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг.*, Москва, Издательство Московского Государственного Университета, 2003, 320 ss.
- Зема В., *Між апокрифом та історією (Флорентійська унія в православній полеміці)*, [w:] *А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди 70-річчя*, Київ, Інститут історії України НАН України, 2002, ss. 207-224.
- Зема В., *Флорентійська унія та автокефалія Церкви*, „Український історичний журнал” 2003, nr 1, ss. 53-67.
- Николов А., *Между Рим и Константинопол. Из антикатолическата литература в България и славянския православен свят (XI-XVII в.)*, София, Фондация “Българско историческо наследство”, 2016, 353 ss.
- Страдомски Я., *Спор „Руси с Русью” о церковной схизме в религиозной полемике Речи Посполитой XVI-XVII вв.*, [w:] *Религия и Русь, XV-XVIII вв.*, red. А.В. Доронин, Москва, РОССПЭН, 2020, ss. 341-351.
- Тимошенко Л., *Берестейська унія 1596 р.*, Дрогобич, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка, 2004, 197 ss.
- Федорів Ю., *Замойський синод 1720 р.*, Рим, (Видання „Богословії”), 1972; to samo: „Богословія” 35 (1971), ss. 5-71.

References

Primary sources

- Birkowski Fabian, *Exorbitancje ruskie z Grekow odszczepieńcow, heretyckie z konfederatow. Kazania dwoie...*, Kraków 1633.
- Hozjusz Stanisław, *Księgi o jasnym a szczyrym Słowie Bożym*, Kraków 1558 (ed. 2, Kraków 1999).
- [Корусте́нський Zachariasz], *Палінодія или Книга обороны Кафолической Святой Апостолской Восточней Церкви и Святыхъ Патріарховъ, и о Грекохъ, и о Россохъ христіанехъ...* (Kiev 1621-1622); first print in: *Русская Историческая Библиотека*, vol. 4: *Памятники Полемической Литературы I*, П. Гилтебрандт (Ed.), St. Petersburg, 1878, col. 313-1200.
- Pimini Euzebi [P. Mohyla], *ΛΙΘΟΣ abo kamień z procy prawdy Cerkwie świętej prawosławnej ruskiej. Na skruszenie fałecznościemnej Perspektywy albo raczej paskwiliu od Kassiana Sakowicza...*, Kiev 1644.

- Rutka Teofil, *Herby abo Znaki Kościoła prawdziwego Katolikom dla pociechy duchowej...*, Lublin 1696.
- Sakowicz Kassian, *ΕΠΙΛΟΓΕΣ abo Perspectiwa i objaśnienie błędów, herezycji, i zabobonów, w grekoruskiej Cerkwi disunitskiej tak w artykułach wiary, jako w administrowaniu sakramentów, i w inszych obrządkach i ceremoniach znajdujących się...*, Kraków 1642.
- Skarga Piotr, *Na treny i lament Theophila Orthologa, do Rusi greckiego nabożeństwa, przestroga...*, Kraków 1610.
- Skarga Piotr, *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem, i o greckiem od tej jedności odstąpieniu. Z Przestrogą i upominaniem do narodów ruskich przy Grekach stojących...*, Vilnius 1577 (ed. 2 *O rządzie i jedności Kościoła Bożego...*, Kraków 1590, ed. 3 included in *Kazania przygodne*, Kraków 1610).
- Smotrycki Melecjusz, *Verificatia Niewinności: y omylnych po wszytkiej Litwie y Białey Rusi rozsianych... Nowin... Vprzătnienie...*, Vilnius 1620 (two editions); reprint [in:] *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj*, with an Introduction by David A. Frick, Cambridge 1987 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 1).
- Woyna-Orański Pachomiusz, *Zwierciadło albo zasłona... naprzeciw uszczypliwej Perspektywie ks. Kassiana Sakowicza...*, Vilnius 1645.

Secondary sources

- Andrusiak M., *Sprawa Patriarchatu Kijowskiego za Władysława IV* [The Case of the Kiev Patriarchate Under Ladislaus IV], [in:] *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej S. Zakrzewskiego* [Historical Papers on the 30th Anniversary of the Professorial Activity of S. Zakrzewski], Lviv, Nakładem Komitetu byłych uczni z zasiłkiem Ministerstwa W.R.i.O.P, 1934, pp. 271-285.
- Bobryk W., *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku* [The Clergy of the Uniate Diocese of Chełm in the 18th Century], Lublin, Towarzystwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, 2005, 217 pp.
- Ciołka D., *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim* [The Latinization of the Uniate Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth After the Synod of Zamość], Białystok, Libra Wydawnictwo i Drukarnia, 2014, 320 pp.
- Czupryk R., *Unia brzeska: dzieło kościelnej jedności: retrospekcja historyczna* [The Union of Brest: The Endeavor of Ecclesiastical Unity: Historical Retrospective], Sandomierz, Rzeszów, Rafał Czupryk, 2015, 153 pp.
- Dmitriev M. V., *Mezhdru Rimom i Tsar 'gradom. Genezis Brestskoi tserkovnoi unii 1595-1596 gg.* [Between Rome and Tsargrad. The Genesis of the Brest Church Union 1595-1596], Moscow, Moscow University Press, 2003, 320 pp.

- Dobrowolski R., Zemło M. (Eds.), *Dziedzictwo unii brzeskiej* [The Legacy of the Union of Brest], Lublin, Supraśl, Wydawnictwo KUL, Collegium Suprasliense, 2012, 424 pp.
- Fedoriv Iu., *Zamois'kyi synod 1720 r.* [The Synod of Zamość 1720], (Vydannia „Bohoslovii”), Rim 1972; the same: “Bohosloviia” 35 (1971), pp. 5-71.
- Gudziak B. A. *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej* [Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest], trans. H. Leskiw, A. Chrin, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008 [Eng. issue: Cambridge (Mass.) 1998], 512 pp.
- Hodana T., *Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej* [Between the King and the Tsar. Moscow in the Eyes of Orthodox Rusyns – Citizens of the First Polish Republic], Kraków, Wydawnictwo “Scriptum”, 2008, 262 pp.
- Hryniewicz W., *Przeszość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej* [Leave the Past to God. The Union and Uniatism in the Ecumenical Perspective], Opole, Wydawnictwo Świętego Krzyża, 1995, 174 pp.
- Krochmal A., Nowak A. (Eds.), *Unia brzeska i jej konsekwencje. W 420 rocznicę synodu unijnego* [The Union of Brest and Its Consequences. On the 420th Anniversary of the Union Synod], Przemyśl, Archiwum Państwowe, 2017, 353 pp.
- Łużny R., *Adama Hipacego Pocieja “Paretica”. Z nowych odczytań najdawniejszej ruskiej literatury religijno-polemicznej* [“Paretica” by Adam Hipacy Pocij. From New Interpretations of the Most Ancient Ruthenian Religious and Polemical Literature], [in:] *Unia brzeska: geneza, dzieje: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich* [The Union of Brest: Origins, History...], R. Łużny, F. Ziejka and A. Kepiński (Eds.), Kraków, Wydawnictwo Universitas, 1994, , pp. 346-348.
- Łużny R., *Księdza Piotra Skargi SJ widzenie Wschodu chrześcijańskiego* [Rev. Piotr Skarga’s SJ Vision of the Christian East], [in:] *Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*, vol. 2. *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym* [Poland – Ukraine: 1000 Years of Neighbourliness, vol. 2. Studies in the History of Christianity on Cultural and Ethnic Borderlands], S. Stepień (Ed.), Przemyśl, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1994, pp. 69-75.
- Łużny R., *Metropolita Piotr Mohyla – człowiek na pograniczu kulturowym grecko-słowiańskim i łacińsko-polskim*, [Metropolitan Peter Moghila – the Man on the Cultural Frontier: Greek-Slavic and Latin-Polish], [in:] *Acta Polono-Ruthenica I*, A. Bartoszewicz (Ed.), Olsztyn, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, 1996, pp. 333-348.

- Łużny R., Ziejka F., Kępiński A. (eds.), *Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich* [The Union of Brest: the Genesis, History and Consequences in the Culture of Slavonic Nations], Kraków, Wydawnictwo Universitas, 1994, pp. 555.
- Melnyk M. (Ed.), *Unia brzeska: wybór źródeł* [The Union of Brest: Selected Sources], trans. M. Melnyk, W. Pilipowicz, Olsztyn, Katedra Aksjologicznych Podstaw Edukacji. Wydział Nauk Społecznych. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2016, 140 pp.
- Mironowicz A., *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku* [Orthodox Centers and Organizations in Podlasie in the 16th and 17th Century], Białystok, Dział Wydawnictw Filii UW, 1991, 301 pp.
- Mironowicz A., *Piotr Mohyla a idea unii kościelnej* [Piotr Mohyla and the Idea of a Church Union], "Studia Podlaskie" XI, Białystok 2001, pp. 25-34.
- Mironowicz A., *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza* [Orthodoxy and the Union Under the Reign of John II Casimir Vasa], Białystok, Orthdruk, 1997, 322 pp.
- Moskałyk J., *Problem zjednoczenia w Kościele kijowskim w I połowie XVII wieku* [The Problem of Unification in the Kievan Church in the First Half of the 17th Century], Poznań, Uniwersytet Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny. Redakcja Wydawnictw, 2006, 225 pp.
- Naumow A., *Święci lokalni w myśli kijowskiej pierwszej połowy XVII wieku* [Local Saints in the Kievan Thought of the First Half of the 17th Century], [in:] *Ars graeca – Ars latina. Studia dedykowane Prof. A. Różyckiej-Bryzek* [Ars graeca – Ars latina. The Studies dedicated to Prof. A. Różycka-Bryzek], Kraków, Wydawnictwo UJ, 2001, pp. 199-206.
- Naumow A., *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej* [Domus divisa. The Studies in Ruthenian Literature in the First Polish Republic], Kraków, "Collegium Columbinum", 2002, 399 pp.
- Naumow A., *Język – deklaracja przynależności czy narzędzie? Z dylematów I Rzeczypospolitej* [A Language – Declaration of Affiliation or a Tool? From the Dilemmas of the First Polish Republic], [in:] *VIII Kolokwium Sławistyczne Polsko-Bułgarskie* [VIIIth Polish-Bulgarian Slavic Colloquium], M. Walczak-Mikołajczakowa (Ed.), Gniezno, Gnieźnieńska Firma Wydawnicza "TUM", 2001, pp. 21-34.
- Naumow A., *Prawosławni święci I Rzeczypospolitej* [Orthodox Saints of the First Polish Republic], [in:] *Święci w kulturze i duchowości dawnej i współczesnej Europy* [Saints in the Culture and Spirituality of Ancient and Modern Europe], W. Stepniak-Minczewa, Z.J. Kijas (Eds.), Kraków, Wydawnictwo Naukowe PAT, 1999, pp. 21-30.

- Naumow A., *Święty Mikołaj w Bari jako argument w polemice wyznaniowej* [Saint Nicholas of Bari as an Argument in Religious Polemics], [in:] *Instaurare omnia in Christo. O zbawieniu, teologii, dialogu i nadziei. Profesorowi Waławowi Hryniewiczowi OMI w 70. rocznicę urodzin* [Instaurare omnia in Christo. On Salvation, Theology, Dialogue and Hope. To Professor Waław Hryniewicz OMI on His 70th Birthday], P. Kantyka (Ed.), Lublin, Wydawnictwo KUL, 2006, pp. 577-589.
- Naumow A., *Święci Cyryl i Metody w polemice wyznaniowej* [Saint Cyril and Methodius in Religious Polemics], [in:] *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie. Międzynarodowa konferencja naukowa* [The Central European Cyrillo-Methodian Legacy. International Scientific Conference], A. Barciak (Ed.), Katowice, Societas Scientiis Silesiae Superioris – Instytut Górnośląski, 1999, pp. 173-184.
- Nikolov A., *Mezhdurim i Konstantinopol. Iz antikatolicheskata literatura v B'lgariia i slavianskiia pravoslaven sviat (XI-XVII v.)* [Between Rome and Constantinople. The Anti-Catholic Literature in Bulgaria and the Slavic Orthodox World (11th-17th c.)], Sofia, Fondatsiia "B'lgarsko istorichesko nasledstvo", 2016, 353 pp.
- Nowakowski P. (ed.), *Dziedzictwo Synodu Zamojskiego 1720-2020. Wyzwania i perspektywy* [The Legacy of the Synod of Zamość 1720-2020. Challenges and Prospects], Kraków, Wydawnictwo Avalon, 2021, 352 pp.
- Nowakowski P., *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po unii brzeskiej (1596-1720)*, seria Biblioteka Ekumenii i Dialogu, vol. 23, Kraków, Wydawnictwo Naukowe PAT, 2004, 304 pp.
- Stradomski J., *Spor „Rusi s Rus'iu” o tserkovnoi skhizme v religioznoi polemike Rechi Pospolitoi XVI-XVII vv.* [The “Rus’ with Rus’” Dispute over Ecclesiastical Schism in the Religious Polemics of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th-17th Centuries] [in:] *Religiia i Rus', XV-XVIII vv.* [Religion and Russia from the Fifteenth to Eighteenth Century], A.V. Doronin (Ed.), Moscow, ROSSPEN, 2020, pp. 341-351.
- Stradomski J., *Spór o historię i wartości w świetle katolicko-unicko-prawosławnej polemiki religijnej w Pierwszej Rzeczypospolitej (koniec XVI – początek XVIII wieku)* [The Dispute About the History and Values in the Catholic-Uniate-Orthodox Religious Polemics in the Polish-Lithuanian Commonwealth (the End of 16th – the Beginning of 18th Century)], [in:] *Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia* [Between East and West. Orthodoxy and Union], red. M. Kuczyńska, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2017, pp. 238-276.

- Stradomski J., *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej* [Disputes on the “Greek faith” in the Old Polish Republic], Kraków, Wydawnictwo “Scriptum”, 2003, 341 pp.
- Tretiak J., *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej* [Piotr Skarga in the History and Literature of the Union of Brest], Kraków, Akademia Umiejętności, 1912, 352 pp.
- Tymoshenko L., *Beresteis'ka uniia 1596 r.* [The Brest Union 1596], Drohobych, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 2004, 197 pp.
- Zema V., *Florentijs'ka unija ta avtokefalija Cerkvy* [The Florentine Union and the Autocephaly of the Church], “Ukrainian Historical Journal” 2003, vol. 1, pp. 53-67.
- Zema V., *Mizh apokryfom ta istoriieiu (Florentiis'ka uniia v pravoslavonii polemitsi)* [Between Apocrypha and History (The Florentine Union in the Orthodox Dispute)], [in:] *A se ieho srebro. Zbirnyk prats' na poshanu chlena-korespondenta NAN Ukraïny Mykoly Fedorovycha Kotliara z nahody 70-richchia* [And This is His Silver. The Collection of Works in Honour of the Corresponding Member of the NAS of Ukraine Mykola Fedorovych Kotlyar on the Occasion of the 70th Anniversary], Kiev, Instytut Istorii' Ukraïny NAN Ukraïny, 2002, pp. 207-224.

